

Paměť českého komunismu

Markéta Devátá – Oldřich Tůma

Projekt zabývající se pamětními místy byl promyšlen a realizován ve dvou rovinách, které lze s určitým zjednodušením označit za výzkumně-dokumentační a interpretační. Cílem první bylo uchopit a prezentovat fenomén pamětních míst jako paměťově výrazně exponovaných objektů – ukázat, jaké symbolické odkazy k minulosti tematizují, jakým způsobem s nimi pracují atp. Druhá rovina je pak spojena s porozuměním, že teprve takto zpracovaný ucelený pramenný soubor může být základem k obecněji platnému uvažování o kolektivní historické paměti. Máme totiž za to, že ačkoli je konjunktura paměťových studií v českém odborném prostředí v posledních letech obrovská, jen malá část analýz se opírá o dostatečně relevantní zdroje, a proto ve svém celku trpí jistou fragmentarností, nahodilostí a vykonstruovaností, a tudíž ne zcela přesvědčivými závěry. Je otázkou, zda rámec historické paměti je vždy stejně dobře použitelný na analýzu a interpretaci různorodých textů, filmů, obrazů, fotografií a uměleckých děl, zdali je vkládáním právě do rámce historické paměti nedeformujeme a nedospíváme ke svévolným interpretacím. Zda takový přístup dokáže – nebo vůbec chce – rozlišovat různé typy sdělení, jež se tak či onak týkají minulosti. Stejný problém představuje vesměs arbitrární výběr témat a generalizace, jež pak následuje po analýze jednoho či dvou filmů, několika fotografií, událostí či textů. Zevšeobecňovat a mluvit pak na základě takového rozboru o „oficiální“, „národní“, „naší“ či „české“ paměti může být zavádějící.¹

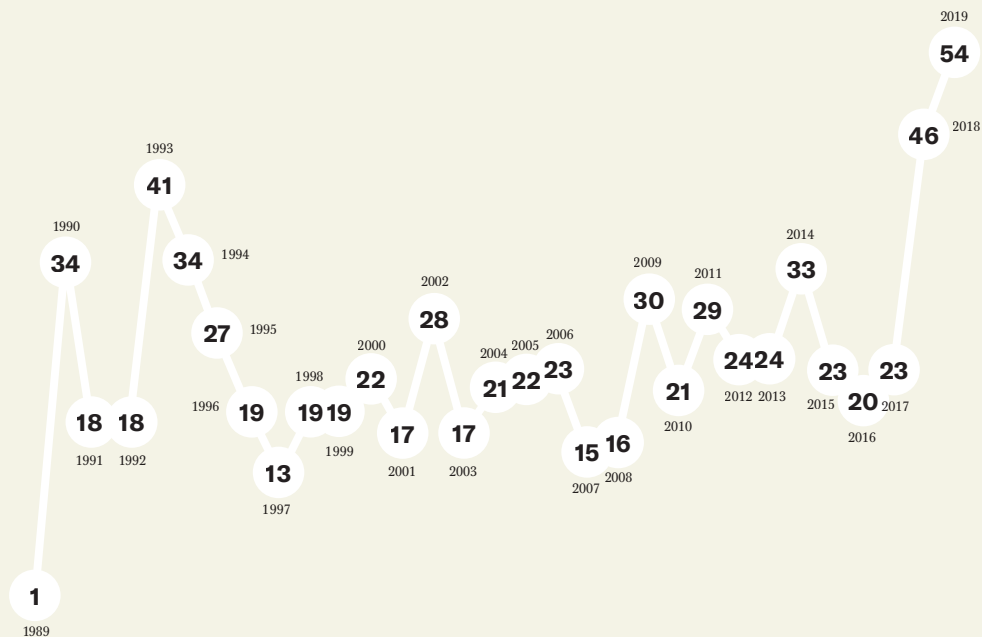
Konstituování paměti komunismu

Pokusme se tedy nejdříve soubor více než osmi set (807) zdokumentovaných pamětních míst vyložit z hlediska celkových dat – v jaké dynamice a v jakých lokalitách byla budována, jaké události a kterou dobu připomínají. První graf ukazuje vznik připomínek na časové ose od pádu komunistického režimu do listopadu roku 2019. Vycházíme-li z údajů, že v průměru bylo každý rok odhaleno 25 připomínek, pak lze zaznamenat nadprůměrná čísla v první polovině 90. let a poté v poslední dekádě, zejména ve výročních letech. V „zakladatelském“ období se to týká zejména let 1990 (34), 1993 (41) a 1994 (34), přičemž je třeba dodat, že pravděpodobně k nim

1 Více viz TŮMA, Oldřich: Pamětní místa na komunismus v České republice: dokumentace a interpretace. In: *Soudobé dějiny* 3–4 (2015), s. 370–373. Odbornou literaturu k problematice historické paměti uvádíme v závěrečném seznamu.

patří i významná část pamětních míst z 90. let, jejichž přesný rok odhalení se již nepodařilo zjistit (19). Třicet a více instalovaných připomínek pak dále spadá do roku 2009 (30), 2014 (33), 2018 (46) a 2019 (54). Naopak nižší aktivita iniciátorů pamětních míst je spojena s nultými lety 21. století (211 odhalených pamětních míst oproti 242 z předchozí dekády, resp. 297 v následující).

Graf 1: Vznik pamětních míst na časové ose

Při bližší analýze pamětních míst z roku 1990 se ukazuje, že již v prvním roce nového režimu se ve veřejném prostoru objevují víceméně všechny stěžejní motivy postupně budované paměti. Připomínají se oběti intervence, „živé pochodně“ Jan Palach, Jan Zajíc a Evžen Plocek, oběti železné opony, utrpení politických vězňů v jáchymovských táborech, umučení a popravení (Josef Toufar, Milada Horáková, Stanislav Broj), vznikají první symbolická pamětní místa (dedikovaná obecně obětem komunismu) i první připomínky na události listopadu 1989.

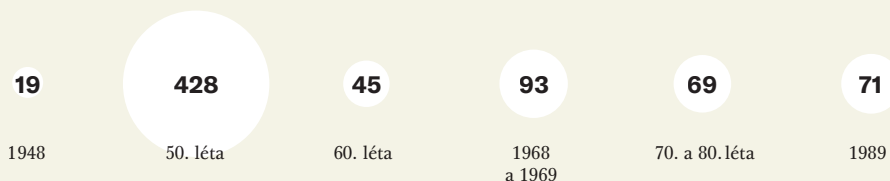
Způsob, jakým pamětní místa strukturujeme do tematických celků, jež předkládá druhý graf, byl veden praktickými důvody přehledně rozčlenit velký objem pamětních míst. Nelze je chápat jako vytvoření zásadního schématu, podle něhož bychom chtěli hledat klíč k porozumění dějinám let 1948 až 1989 a způsobu, jakým jsou připomínány. Přesto však jistý vhled do základní tematické skladby komemorace poskytuje. Zde jsou již zahrnuta i pamětní místa vybudovaná před rokem 1989. Je také třeba připomenout, že nejde o absolutní čísla, neboť podle dedikace je často konkrétní pamětní místo zařazeno ve více tematických kategoriích současně. Se všemi uvedenými výhradami – a pomineme-li symbolická pamětní místa – pak paměti komunismu dominují připomínky spojené s perzekucí církví, příslušníků armády a pamětní místa věnovaná obětem politických procesů, významně jsou připomínány i události let 1968 a 1969.

Graf 2: Pamětní místa podle tematických kategorií

Z hlediska vnitřní chronologie období panování komunistického režimu více než polovina všech pamětních míst (428) komemoruje padesátá léta. Druhé nejvíce připomínané období pražského jara je zastoupeno v 93 případech (60 pamětních míst je věnováno událostem roku 1968, 33 nese dedikaci „živým pochodním“ a obětem demonstrací v srpnu 1969).

Graf 3: Pamětní místa podle připomínaného období

Další graf je věnován podílu odhalení pamětních míst v jednotlivých krajích (Brno v našem projektu vedeme samostatně). Nabízí základní přehled o vzniku pamětních míst z hlediska geografického členění a výchozí data pro bližší zkoumání existence regionální paměti.

Graf 4: Pamětní místa podle krajů

Zásadním impulzem pro vznik pamětních míst připomínajících dobu komunismu byl přirozeně politický převrat z listopadu 1989. Je symptomatické, že patrně první dvě vznikla jako obnovení již dříve existujících připomínek a symbolizují návrat paměti na období pražského jara. Jedná se o reinstalaci pamětní desky Marii Charouskové,² oběti střelby sovětských vojáků v srpnu 1968, k níž došlo 16. prosince 1989. Deska s jejím jménem byla na pražském Klárově, kde zahynula, instalována na podzim 1968 a rok později odstraněna. Druhým případem je odhalení pamětní desky Janu Palachovi na budově pražské filozofické fakulty, což bylo vlastně také obnovení situace, jež existovala po nějakou dobu už v roce 1969.³ Připomínka s Palachovou posmrtnou maskou byla odhalena k výročí jeho činu v lednu 1990. V témže roce bylo odhaleno ještě dalších 33 pamětních míst a jsou mezi nimi dvě, která rovněž odkazují k jejich politicky motivovanému odstraňování za komunistického režimu. Jde o znovuobnovené pomníky T. G. Masarykovi v Kolíně a Valašském Meziříčí, doplněné o nápisy přibližující pohnuté osudy obou soch.⁴

Naprostou výjimkou je s ohledem na dobu svého vzniku prostá pamětní deska generála Heliodora Píky. Generál Píka, jedna z prvních obětí justičních vražd, jež měl komunistický režim na svědomí,⁵ se po roce 1989 stal jednou z ikon paměti

2 Srv. např. PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Okupace 1968 a její oběti: nové pohledy na invazi armád Varšavské smlouvy do Československa roku 1968, počátek okupace a její oběti*. Praha 2017, *Vojenský historický ústav*, s. 157–159.

3 Srv. BLAŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Jakub – BENEŠOVÁ, Michala (ed.): *Jan Palach '69*. Praha, *Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro studium totalitních režimů – TOGGA 2009*, s. 85.

4 Srv. např. SÝKOROVÁ, Hana: *Pomníky T. G. Masaryka, aneb, Jak jsme je se slávou stavěli a v tichosti bourali*. Ostrava, *Repronis 2007*.

5 Srv. BENČÍK, Antonín – RICHTER, Karel: *Vražda jménem republiky: Tragický osud generála Heliodora Píky*. Praha, *Ostrov 2006*.

na oběti komunistického režimu a je připomínán na mnoha místech. Deska, o níž je řeč, byla ovšem v jeho rodné obci Štítíně (okres Opava) odhalena už v červenci 1989, tedy několik měsíců před pádem režimu. Jakkoli je opatřena pouze generálovým reliéfem a jeho životními daty bez jakéhokoli hodnotícího nápisu, je pozoruhodným příznakem nejen uvolňování poměrů, ale především postupující ztráty schopnosti režimu udržovat úplnou kontrolu nad veřejným prostorem a vzrůstající aktivizace občanské společnosti.

Dynamika pamětních míst zřizovaných v první polovině 90. let odráží popřevratové nadšení, nejvyšší počet odhalení v roce 1993 (41) je spojen s kulminující komemorační aktivitou Konfederace politických vězňů. Iniclace a instalace mnoha připomínek souvisela s vyjádřenou podporou obecních a městských úřadů Konfederaci ve věci uznání protikomunistického odboje a s přípravou legislativní normy, jež ovšem v aspiraci politických vězňů padesátých let zůstala za očekávanými (Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, č. 198/1993 Sb.). Výrazný vstup organizace do veřejného prostoru tak charakterizuje nejen „neočekávaná“ lokace části nových pamětních desek na místech z hlediska „velkých“ dějin nevýznamných, ale i jednotný styl uměleckého ztvárnění a převážně symbolických dedikací.

Následný pokles je tedy v zásadě málo překvapivý – zajímavé v tomto ohledu je i poměrně nízké číslo nových připomínek v roce, kdy si společnost připomínala desáté výročí pádu komunismu (22). Je pravděpodobně dáno tím, že komemoraci stále dominují iniciativy Konfederace, která výročí 17. listopadu 1989 nikdy zcela nezahrnula do „své“ paměti.⁶ Ovšem i celospolečensky se budování paměti na události vedoucí k pádu starého režimu prosazuje s větším časovým odstupem (s výjimkou roku 1990, kdy bezprostředně po politickém převratu vznikly čtyři připomínky): k 10. výročí bylo odhaleno jediné takto dedikované pamětní místo, o deset let později pět, zatímco v rámci oslav 30. výročí dvacet tři.

Sledujeme-li křivku každoročních odhalování, zaznamenáváme dlouhodobější nárůst v období let 2011 až 2014, odpovídající době intenzifikace paměťového diskurzu v médiích a v politickém prostředí. Politizace a politická instrumentalizace diskurzu o komunistické minulosti v období Topolánkova (2006–2009) a Nečasovy (2010–2013) vlády, jež přinesla mimo jiné zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů (podle zákona č. 181/2007 Sb.) a přijetí Zákona o účastnících odboje a odporu proti komunismu (č. 262/2011 Sb.), se pravděpodobně na počtu nově zřizovaných pamětních míst projevila. V zásadě však za významnějším nárůstem nových připomínek mohou stát i jiné důvody. Např. druhý nejvyšší počet odhalení (46) v roce 2018 jistě ovlivnil – kromě faktu, že si Česká republika připomínala výjimečně kulatá „osmičková“ výročí – vstup dvou nových komemoračních projektů do veřejného prostoru: jeden věnovaný obětem intervence (Černé šeríky), druhý obětem represí komunistických režimů (Poslední adresa).

Nejvyšší počet nových pamětních míst vzniklých v desátých letech 21. století dává tušit, že období komunismu je v české společnosti stále živým reflektovaným tématem a paměťotvorným prvkem. V určité míře zároveň přestává být vnímáno jako izolované, výjimečné či z hlediska historické paměti vybočující. Kolektivní zkušenost s komunistickou minulostí se začíná vřazovat do dějin 20. století jako její integrální součást – k takové širší historické reflexi jistě přispělo připomínání stého výročí „československé státnosti“ v roce 2018. Padesát čtyři nově instalovaných

6 *Srv. MAYER, Françoise: Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita. Praha, Argo 2009 či TÁŽ: Vězení jako minulost, odboj jako paměť. Konfederace politických vězňů. In: Soudobé dějiny 1 (2002), s. 42–64.*

připomínek v roce 2019 (z toho 32 bylo odhaleno u příležitosti 30. výročí pádu komunistického režimu) představuje absolutní vrchol komemoračních aktivit za celé sledované období. V posledních letech také dochází ke generační proměně iniciátorů pamětních míst doprovázené výrazným útlumem činnosti Konfederace politických vězňů.

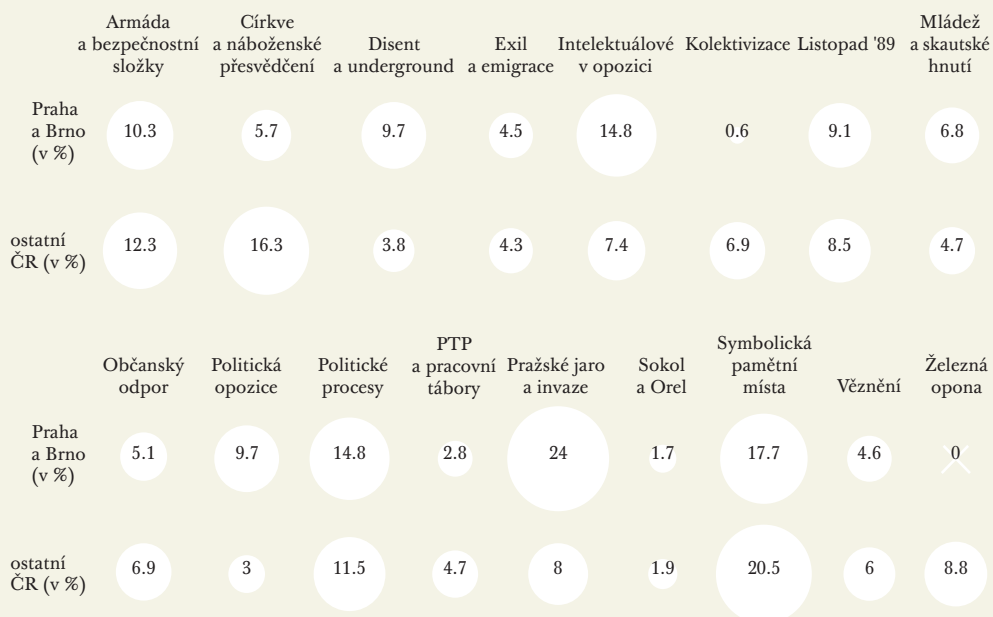
Posledním momentem, nad nímž bychom se v souvislosti s úvodním přehledem chtěli blíže zastavit, je problematika regionální paměti. Je přirozené, že iniciování pamětních míst úzce souvisí s autenticitou dané lokality. S malými výjimkami tak například pamětní místa připomínající oběti železné opony či existenci a činnost Pohraniční stráže nalezneme v pohraničí; výjimky tvoří ta, která komemorují zadržené na státních hranicích a následně perzekvované např. v místě narození nebo neobvyklý případ muzea Pohraniční stráže uprostřed Hané (jde o soukromou iniciativu bývalého pohraničnicka). Stejně tak se připomínky otrocké práce politických vězňů v uranových táborech koncentrují na Jáchymovsku a Příbramsku. Existence takových *míst paměti* pak jednoznačně ovlivňují celkový obraz intencionální komemorace, ale mluvit v tomto případě o svěbytné paměti určitého regionu je jistě problematické.

I pamětní místa komemorující oběti násilné kolektivizace jsou ve velké míře spojena s autentickými lokalitami. Při bližším pohledu ale zjistíme, že důsledky této celorepublikově vedené kampaně, jež kromě ryze městských či průmyslových aglomerací zasáhly celý venkov, se v některých zemědělských regionech připomínají jen sporadicky (např. v Jihočeském či Jihomoravském kraji, v obou třech pamětními místy), zatímco na Vysočině je jim věnováno 25 pamětních míst. Tak vysoký počet je mimořádný, i pokud odhlédneme od komemorace obětí babického případu, jenž je v mnoha ohledech výjimečný a je konkrétně připomínán jedenácti pamětními místy. Spoluvytvořili tedy na Vysočině, jež je ostatně po Praze druhým krajem s největším počtem pamětních míst, specifickou regionální paměť perzekvovaných rolnických rodin dva nejaktivnější iniciátoři těchto připomínek, pamětníci Miloslav Růžička a František Brož? Do určité míry jistě ano, ale spíše se přikláníme k názoru, že se jedná rovněž o „označená“ *místa paměti*, jen v obecném povědomí méně známá.

Vyhodnocením dokumentovaných pamětních míst z hlediska jejich lokace a tematické dedikace dojdeme nejspíše k závěru, že v České republice neexistují regiony paměti komunismu, respektive že celý stát je jedním takovým regionem paměti a že přes jisté rozdíly v počtu či tematickém zaměření pamětních míst v jednotlivých krajích je způsob, jímž připomínají komunistické období českých dějin, v zásadě velmi obdobný.

Vidíme to i na posledním grafu, ve kterém nabízíme srovnání, jak vzpomínají města (Praha a Brno) a jak „venkov“, samozřejmě s velkou výhradou takového definování, neboť jsou zde zahrnuta i krajská a další regionální městská centra.

Graf 5: Tematická skladba pamětních míst v Praze a Brně a v ostatní ČR

Paměť na dobu komunismu spoluvytvářena pamětními místy, ve smyslu všeobecného odsouzení násilí a nezákonností za komunistického režimu, není zcela jednoznačně a celospolečensky přijímána. V následujících příkladech se blíže zaměříme na tři fenomény, které jsou z hlediska aktuálního diskurzu do značné míry spoluurčující: jsou jimi připomínání železné opony, babického případu a skupiny bratří Mašinů – souhrnně tedy s určitým zjednodušením příklady komemorace padesátých let spojené s ozbrojeným odporem. Poslední exkurs je věnován méně kontroverznímu tématu – statisticky významně zastoupené paměti pražského jara.⁷

Příklad první: železná opona a její strážci

V oficiálně budované paměti po únoru 1948 se západní státní hranice ztotožňovala s obrazem „hlavního bojiště studené války“, v němž českoslovenští pohraničníci stáli „na stráži míru“.⁸ Na této stráži míru zemřelo za komunistického režimu 280 uprchlíků a 650 pohraničníků.⁹ Z celkového počtu zemřelých strážců hranic byla

7 Následující pasáže vycházejí z článků publikovaných v časopise *Soudobé dějiny* 3–4 (2015), srv. TŮMA, Oldřich: Pamětní místa na komunismus v České republice: dokumentace a interpretace (s. 366–397) a DEVÁTÁ, Markéta: Teror, selhání, odboj: konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence (s. 398–439). Viz i TÁŽ: Paměť pražského jara v českém veřejném prostoru padesát let poté. In: *Soudobé dějiny* 4 (2019), s. 522–539.

8 Viz KRATOCHVIL, Miloslav: *Dvacet let ochrany čs. hranic. Praha, Naše vojsko 1965, s. 13n.*

9 Srv. PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989. Praha, ÚDV 2006. Novější dokumentace Ústavu pro studium totalitních režimů pak čísla nepatrně koriguje – 654 a 276,*

statisticky jen zcela zanedbatelná část zastřelena jejich „narušiteli“. V pouhých deseti (někdy se uvádí v jedenácti) případech se pohraničníci stali obětí uprchlíků či kurýrů, osm případů padá na vrub dezertérům, z toho šest zběhlým vojínům základní služby zařazeným právě u útvarů Pohraniční stráže.¹⁰ V celých 97 procentech došlo ke ztrátám na životě chybnou manipulací s ženíjnými prostředky a zbraněmi, elektrickým proudem, v důsledku nejrůznějších nehod a vysokým počtem sebevražd. Tento přehled nabízí úplně jiný pohled, než jaký společnosti předkládala propaganda komunistického režimu.

Symbolem formující se novodobé tradice strážení hranic se stalo vztyčení sochy pohraničníka u příležitosti čtvrtého výročí vzniku Pohraniční stráže v červenci 1955 v Městských sadech v Chebu. Instalace na místě, kde v letech 1947 až 1951 stál pomník dedikovaný americkým vojákům padlým při osvobození města, měla současně přispět k vytěšňování paměti na účast západních spojenců při osvobození republiky na jaře 1945. Název pomníku (Na stráži míru), robustnost pohraničníka v nadživotní velikosti (lidově označovaného golem) a emblematický pes u jeho nohou odkazující na chodskou tradici demonstrovaly sílu nových strážců hranice.¹¹

Ústřední edukativní úlohu prezentující veřejnosti činnost Pohraniční stráže a její tradice plnilo od roku 1962 nově otevřené muzeum v Praze na Karlově. Mezi nejatraktivnější exponáty, zejména pro školní výpravy, patřil vypreparovaný německý ovčák Brek, který údajně zadržel dvaadesát „narušitelů“ hranic.¹² V aktualizované expozici z počátku 70. let byla pozornost věnována i skupině bratří Mašínů.¹³

Neméně důležité bylo budování paměti na vlastní dějiny jednotlivých pohraničních útvarů, jež se koncentrovala v příbězích o zásazích proti „narušitelům“ hranic. Odkaz usmrcených příslušníků Pohraniční stráže zavazoval k bojovému

srv. MAŠKOVÁ, Tereza – RIPKA, Vojtěch: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989.* Praha, ÚSTR a Sociologický ústav AV ČR 2015. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu udává 192 československých občanů a 88 uprchlíků jiné než československé státní příslušnosti usmrcených v letech 1948–1989 (s. 173), ÚSTR 146 československých občanů, 58 občanů jiných států a 62 případů nezjištěné, resp. jednoznačně neprokazatelné státní příslušnosti (s. 96).

10 Viz PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě.* Cheb, Svět křídel 2012, s. 88–167. Výčet zahrnuje i příslušníky pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti (srv. TOMEK, Prokop: *Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž.* In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 39).

11 Srv. HOJDA, Zdeněk: *Pomníky železné opony aneb Proč (ne) sahat psovi na čenich?* In: *Dějiny a současnost* 10 (2012), s. 12 a *Interaktivní encyklopedie města Chebu* [online].

12 Srv. RUTAR, Václav. *Reflexe historického vývoje Pohraniční stráže v expozici Muzea Pohraniční stráže: Praha, 1965–1973.* In: VANĚK, Pavel (ed.): *Ochrana státní hranice 1948–1955.* Brno, Technické muzeum 2013, s. 130–134.

13 Srv. MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan – BLAŽEK, Petr (ed.) – BEZDĚKOVÁ, Olga (ed.): *Cesta na severozápad.* Praha, Academia 2010, obrazová příloha, s. cix. *Proměna expozice souvisela s přetvořením Muzea Pohraniční stráže v Muzeum Sboru národní bezpečnosti a vojsk ministerstva vnitra v roce 1973.*

nasazení. Pomníky budované na místech ozbrojených konfliktů s typickou symbolikou (pěticípá hvězda, chodský pes) a apelativní rétorikou (Neprojdou!) se hrály ve formování této paměti klíčovou úlohu a dodnes bývají cílem pohraniční turistiky veteránů Pohraniční stráže i předmětem péče.

Není sporu o tom, že hlavním polistopadovým aktérem veřejných debat o interpretaci činnosti Pohraniční stráže jsou sami její bývalí příslušníci, sdružení v různých formálních i méně formálních skupinách, zpravidla kopírujících strukturu zrušených rot, kolem tematických webových projektů a v neposlední řadě také v Klubu českého pohraničí. Tento spolek (ve svých projevech postkomunistický, protiněmecký a nacionalistický) inicioval vznik několika nových pamětních míst (Cínovec, Krásná u Aše), případně stál za reinstalacemi několika původních „bojových připomínek“. Občanská kritika reflektující tyto komemorace se přitom vymezuje spíše vůči vyznění doprovodných ceremonií než vůči pomníkům jako takovým. Hlubší debatu rozproudila až reinstalace pomníku na Březníku (Modrava), jenž patří k pěti z dvou desítek několika dalším z předlistopadových pohraničnických připomínek, které přirozeně zamlčují skutečnost, že „narušitelé“ hranic byli sami příslušníci Pohraniční stráže rozhodnutí utéct na Západ. Přispěla i k tomu, že chebský pomník pohraničnicka odhalený Klubem u příležitosti 65. výročí vzniku Pohraniční stráže na vrcholu Českého lesa (Dyleň) se po protestech a peticích vrátil do depozitáře města.¹⁴

Setrvávání většiny veteránů služby u pohraničních útvarů na předlistopadovém oficiálním výkladu, že jejich spoluobčané pokoušející se překročit hranici do svobodného světa byli „vnitřními nepřáteli“ společnosti, je svým způsobem pochopitelné. Bývalé pohraničníky, jejichž nasazení bylo vyzdvihováno jako jedna z nejčestnějších služeb vlasti, musely iritovat akty demontáže symbolů této éry (vracíme se k osudu pomníku pohraničnicka, na jehož místě byl v roce 1990 zřízen nový „americký“ pomník).¹⁵ Kritický postoj zaujímají přirozeně i k polistopadové komemoraci železné opony, neboť tyto připomínky jsou – musí být – současně obžalobou Pohraniční stráže.

Polistopadová pamětní místa stojí z velké části v kontrapozici k pohraničnické komemoraci. „Nové“ paměti dominují připomínky dedikované obětem železné opony – v symbolické rovině (Všeruby) i výčtem konkrétních jmen (Hůrka, Mikulov, Lanžhot, Svätý Kříž ad.). Oběti také tematizují památníky železné opony na západní i jižní hranici (Kvilda-Bučina, Nové Údolí, Čížov, Kadolec). Tato pamětní místa instrumentalizující na autentických místech historické artefakty (případně repliky) železné opony, jejíž minulost interpretují doplňujícími informačními tabulemi, mají spíše turistický než komemorační charakter. Nabídka zážitkové turistiky – předvádění názorné ukázky zadržení prchajícího Pohraniční strážní – spojená s odhalením památníku v Kadolci u Slavonic ve vyhraněné podobě demonstruje, jak významně iniciátoři pamětních míst mohou spoluurčovat jejich pojetí a vnímání.¹⁶

Jen některá pamětní místa připomínají fenomén z krátkého období po únoru 1948, kdy ještě „zelenou hranici“ bez zátarasů pod elektrickým napětím překonávali převaděči a kurýři (Kvilda-Františkov, České Žleby, Strážný), neboť i dvě desítky popravených kurýřů a stovky odsouzených za převaděčství či pomoc

14 V roce 2019 vedení Klubu českého pohraničí vyhlásilo sbírku na pořízení repliky sochy, kterou chce osadit na stávající památník pohraničnickům na Cínovci.

15 Srv. *Interaktivní encyklopedie města Chebu* [online].

16 Srv. HUDEK, Adam: V Kadolci u Slavonic otevřeli památník železné opony. In: *Jindřichohradecký deník* [online], 12.6.2011.

poskytovanou převaděčům a kurýrům patří ke smutné bilanci událostí na státní hranici.¹⁷

Příklad druhý: Babice

Trojnásobná vražda funkcionářů národního výboru v Babicích patří mezi dodnes známé a kontroverzně přijímané případy násilí proti představitelům kolektivizace vesnice, které komunistický režim označoval souhrnně jako tzv. politické vraždy. Zatímco jiné již dávno upadly v zapomenutí nebo se povědomí o nich udržuje jen v úzkém kruhu pamětníků, Babice do kolektivní paměti vstoupily právě nebo zejména proto, že se vlivem celostátní propagandistické kampaně staly jejich symbolem během krátké doby po událostech z července 1951 v dosud neznámé obci na Třebíčsku. Výklad babických událostí byl promptně doplněn do výstavy věnované třiceti letům existence KSČ probíhající v Památníku osvobození na Vítkově,¹⁸ do obce jezdily organizované výpravy novinářů, aby o nich referovaly s autentickou zkušeností usměrňovanou místními průvodci.¹⁹ Případ přitahoval největší pozornost investigativních novinářů během politického uvolnění v době pražského jara, kdy se rozšířila interpretace, že v jeho pozadí stála provokace Státní bezpečnosti,²⁰ a odpovídající úsilí věnoval normalizační režim potlačení této reformní narace.²¹ Téma otevřené opět záhy po pádu režimu bylo několikrát monograficky zpracováno²² a stále se objevují nové výzkumy, které se snaží o co nejúplnější rekonstrukci souvisejících událostí.²³

Již dva měsíce po střelbě, při zahájení nového školního roku, se v babické škole za široké oficiální účasti v čele s náměstkem ministra školství Jindřichem Šmídou

17 Srv. např. **TOMEK, Prokop:** *Na frontě studené války: Československo 1948–1956.* Praha, ÚSTR 2009; **PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop:** *Agenti-chodci na popravišti. Kurýři západních zpravodajských služeb popravení v letech 1949–1958.* Cheb, Svět křídel 2010; **SVOBODA, Libor – TICHÝ, Martin (eds.):** *Cesty za svobodou: Kurýři a převaděči v padesátých letech 20. století.* Praha, ÚSTR 2014.

18 **OPAVSKÝ, Jaroslav:** *Babice.* Praha, Svoboda 1951. K výstavě „30 let KSČ“ srv. **SOMMER, Vítězslav:** *Angažované dějepiscectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970).* Praha, Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011, s. 72–88.

19 Srv. rozhovor Evy Kantůrkové pro post bellum. Dostupné z www.pametnaroda.cz/cs/kanturkova-eva-1930.

20 Srv. seriál Českého rozhlasu Případ Babice (autoři Miloš Doležal a Michal Šimek) z roku 2006. Pořad rekonstruuje reportáže Slávy Volného z Babic v roce 1968.

21 Stěžejní službu v tomto ohledu vykonaly tzv. socialistické detektivky, knižní i filmové. Srv. **HOLUB, Ota:** *Vlčí komando.* Praha, Práce – Naše vojsko 1981; **VRBECKÝ, František [ŠAROCH, Zdeněk]:** *Mrtví nemluví.* Praha, Naše vojsko 1985; **Vrah se skrývá v poli** (režie Jiří Sequens). Československá televize 1975.

22 Srv. zejména **STEHLÍK, Michal:** *Babické vraždy 1951.* Praha, Academia 2016.

23 Srv. **NAVARA, Luděk – SCHILDBERGER, Vlastimil:** *Co vydalo pole u Bolíkovíc. Průzkum na místě přestřelky s útočníky ze školy v Babicích.* In: *Paměť a dějiny* 3 (2018), s. 109–114.

konalo odhalení pamětní desky dedikované jejím obětem.²⁴ Zřízení pamětního místa, schváleného na konci července 1951 při volbě nového místního národního výboru, zahájilo komemorování babických událostí, do značné míry korelující s hlavními vlnami zvýšeného zájmu. Připomínky z roku 1968 se z postupně budované paměti v mnoha ohledech vymykají. Vzešly z iniciativy babického faráře Aloise Koláře, který zde působil v letech 1954–1972 a spolu s farníky se zasadil o vyrobení nových zvonů pro kostel Nejsvětější Trojice v Babicích a sv. Máří Magdalény v Šebkovicích. Dva zvony (každý pro jeden kostel) nesou dedikaci, že je farnost pořídila „jako satisfakci za ‚Babice 1951‘“. V obecné rovině vyjadřují vděčnost za záchranu víry, neboť – jak známo – babický případ byl zneužit k exemplárnímu útoku na katolickou církev a ateizační tlak v obcích, jež byly stále pod bedlivým dozorem režimu, byl jistě značný a ještě se zintenzivnil po propuštění odsouzených v babických procesech. Přivezení zvonů, jejich vysvěcení a zavěšení v létě roku 1968 provázely v obou obcích slavnosti, jichž se zúčastnily tisíce lidí.²⁵ P. Kolář (1920–1985) se velmi pravděpodobně v souvislosti s touto iniciativou ocitl na počátku normalizace v zorném poli Státní bezpečnosti (jeho signální svazek je veden pod krycím názvem „Zvon“).²⁶

Otevírání starých případů v době pražského jara představovalo značné zpochybnění předchozího výkladu o tom, že nepřátelé socialismu se rekrutovali z řad „vesnických boháčů“, bývalých živnostníků či vůbec „bývalých lidí“ a že „třídní“ justice postupovala při jejich stíhání oprávněně a spravedlivě. Normalizační režim čelil tomuto rozkolísání výkladu 50. let mimo jiné i komemorací obětí tzv. politických vražd, a to nejen v Babicích, ale i jinde (Kamberk, Koubalova Lhota, Chlum). V Babicích byl v roce 1971 za přítomnosti dvou stovek učitelů položen základní kámen k pomníku a s dvacetiletým odstupem zde byly znova popsány babické události. Zatímco deska odhalená v roce 1951 připomínala, že Tomáš Kuchtík, Josef Roupec a Bohumír Netolička „padli uprostřed práce pro šťastný život našeho lidu vražednou rukou agentů západních imperialistů“, nápis na kameni („padli zákeřnou rukou třídního nepřítele při uskutečňování generální linie výstavby socialismu“) zdůrazňoval jejich třídní vnitrospolečenskou podstatu. V roce 1975 současně s odhalením pomníku byla v babické škole zpřístupněna „sňh revolučních tradic“. Obě vybudovaná pamětní místa odhalená ministrem školství Josefem Havlínem sloužila obvyklým normalizačním ideologicko-výchovným rituálům – skládání pionýrských slibů během školních výprav, hromadným návštěvám pracovních kolektivů a podobně.

„Církev bude jasně formulovat svůj postoj k ‚Babicím‘“, prohlásil P. Jan Podveský, v té době jediný žijící kněz odsouzený v babických procesech, během smírné slavnosti v Babicích v červenci 1991.²⁷ Ta měla nejen společensky rehabilitovat popravené duchovní, stížené i církevními tresty,²⁸ ale přinést do těžce zkoušené obce symbolické usmíření s důsledky tragédie v podobě pamětního kříže zasvěceného

24 CHŇOUPEK, Petr: *Babice, Bolíkovice. Babice, Obecní úřad Babice 2002, s. 92.*

25 Tamtéž, s. 93.

26 Více viz DEVÁTÁ, Markéta: *Babice po roce 1951: život ve farnosti P. Aloise Koláře . In: NOVÁKOVÁ, Tamara – TÁŽ – KOSTLÁN, Antonín (eds.): Mezi Čechy a Němci, mezi vědou a životem. K počtě historičky Aleny Miškové. Praha, MÚA AV ČR – PedF UK 2020, s. 439–456.*

27 ZEJDA, Radovan: *Babice. Třebíč, Akcent 2001, s. 170–171.*

28 KOLOUCH, František: *Oběť případu Babice. Jan Bula 1920–1952. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2016, s. 251–254.*

všem jejím obětem. K tomu však nedošlo a nedošlo ostatně ani na jasný a zejména ne na včas zaujatý postoj katolické církve k babickým obětem z řad kněží – církevní tresty vynesené nad P. Drbolou a P. Pařilem, odsouzenými v prvním babickém procesu, zrušila až v roce 1999.²⁹ Nezdar iniciativy lidové strany ve věci pamětního kříže pro všechny oběti (včetně násilně vystěhovaných), rezervovaný přístup katolické církve ke komemoraci popravených duchovních (týkal se i P. Buly, který degradován nebyl³⁰) i zachování normalizačního pomníku (výzvy k jeho odstranění obec částečně pochopitelně vnímala jako nový ideologický diktát³¹) jistě přispěly k tomu, že Babice, jež byly před rokem 1989 symbolem výkladu o třídním boji na vesnici, jsou nyní symbolem sporu o tuto paměť. A tak zatímco jinde v regionu nová pamětní místa dedikovaná laickým obětem babických procesů i postiženým kněžím během 90. let vznikala, přímo v Babicích se prezentace nového pohledu neprosadila. Zdejší pomník si pro pietní akty a zejména pro veřejné reprodukování vlastní interpretace babického případu přisvojila Komunistická strana Čech a Moravy. Až v roce 2013 byla před zdejší farou instalována z iniciativy farnosti busta P. Drboly (v té době už komemorovaného v rodných Starovičkách a v předchozím kněžském působišti v Bučovicích připomínkami z let 1994, 2005, 2011 a 2012). U příležitosti Dne památky obětí komunistického režimu ve výročním roce 2019 byly iniciátory původně ruského projektu Poslední adresa odhaleny pamětní desky všem třem popraveným kněžím – na farách v Rokytnici nad Rokytnou (Janu Bulovi), Horním Újezdu (Františku Pařilovi) a Babicích (Václavu Drbolovi), kam se již zatčení duchovní nevrátili.

Příklad třetí: Mašínové

Je svým způsobem symptomatické, že symbol protikomunistického odporu a zároveň středobod kontroverzí společenské debaty o třetím odboji představuje „případ bratří Mašínů“, ačkoli činnost této skupiny se typickým projevům protikomunistických aktivit v Československu na přelomu čtyřicátých a padesátých let v mnoha ohledech vymyká. Netypický je i tím, že více než v jiných případech mohli jeho aktéři prosazovat vlastní verzi svého příběhu. Z mašínovské literatury, která zahrnuje i analýzy „mašínovské diskuse“ jako takové, by se mohlo zdát, že příběh bratří Mašínů je již dostatečně kriticky prozkoumán. Nicméně při bližším pohledu vyjde najevo, že ucelené a nezaujaté pojednání o činnosti skupiny (zejména do odchodu z Československa, kde spočívá podstata „sporu o Mašíny“) k dispozici není. Značná část prací je ovlivněna nekritickým přejímáním popisu událostí jejich aktéry či tendencí paralelně autorsky přispět do mašínovské diskuse novými hodnotícími soudy, případně obojím.

Otevření celospolečenské mašínovské diskuse po roce 1989 svým způsobem předcházely okolnosti vydání knihy Oty Rambouska *Jenom ne strach*, jež měla vyjít v exilu.³² Diskuse nad rukopisem odevzdaným Josefu Škvoreckému v roce 1987 v mnoha ohledech předznamenala základní linie mašínovského polistopadového

29 RÁZEK, Adolf: *StB + justice: nástroje třídního boje v akci Babice*. Praha, ÚDV 2002, s. 264.

30 KOLOUCH, F.: *Oběť případu Babice*, s. 295.

31 V roce 1990 vedení obce uspořádalo šetření, v němž se pro odstranění pomníku vyslovilo 42 % babických občanů.

32 RAMBOUSEK, Ota: *Jenom ne strach*. Praha, Nezávislé tiskové středisko 1990.

diskurzu, kromě již neaktuálních úvah o tom, jak by kniha mohla být propagandisticky využita komunistickým režimem. Vedla se kolem problému, zda je možné vyprávění Ctirada Mašína zpracované Otou Rambouskem vydat bez aktuálního vyjádření aktérů, kteří by své počínání v 50. letech doprovodili nějakou zpětnou reflexí.³³ Zveřejnění „skutečného“ příběhu bratří Mašínů (skutečného ve smyslu kontrapozice k tomu, jak byli Mašíni vykreslováni režimními autory v Československu³⁴) bylo tedy od počátku částečně vnímáno jako neúplné – od jeho protagonistů, kteří na rozdíl od mnoha jiných aktérů protikomunistického odboje zůstali naživu, se očekávalo jeho završení vlastní reflexí. Ta přišla v podobě tezí: komunistický režim vyhlásil části obyvatelstva (tj. nekomunistům) občanskou válku, ozbrojený odpor byl tedy adekvátní a legitimní; osoby, proti nimž plánovali akce (v první řadě příslušníci Sboru národní bezpečnosti), byly prověřenými komunisty (oporami režimu), jejich usmrcení nebylo v rozporu s morálními postoji (odboje).³⁵ Takový výklad ne úplně odpovídá skutečnosti. I převaděčská legenda Josef Hasil byl strážmistrem SNB, když začal pomáhat občanům ohroženým či perzekvovaným komunistickým režimem, on i další policisté působili později jako kurýři či se podíleli na protirežimních aktivitách. Historici zdokumentovali osudy tří desítek příslušníků Sboru národní bezpečnosti, kteří byli komunistickým režimem popraveni za různé formy odporu či odboje.³⁶ Jsou součástí celkového obrazu veřejné komemorace padesátých let a budované paměti na období komunismu jako oběti i odpůrci režimu.

Polistopadová komemorace skupiny bratří Mašínů měla od začátku své zásadní odpůrce, především v představitelích Komunistické strany Čech a Moravy. Ti v roce 2011 veřejně žádali státní vyznamenání pro oběti přepadových akcí mašínovské skupiny v Československu – návrh podepřeli argumentací, že jejich památka byla poskvrněna udělením Vyznamenání Zlaté lípy ministra obrany České republiky bratrům Mašínům (ceremonie se odehrála v Clevelandu při pohřbu Ctirada Mašína).³⁷ Oba do značné míry manifestační akty se odehrály krátce po přijetí zákona o účastnících odboje a odporu proti komunismu (č. 262/2011 Sb.). Prohlášení KSČM způsobilo vlnu mediálního zájmu i o dvě pamětní desky odhalené

33 Srv. MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan – BLAŽEK, Petr (ed.) – BEZDĚKOVÁ, Olga (ed.): *Cesta na severozápad*. Praha, Academia 2010, s. cxiv–cxviii (faksimile dokumentů týkající se přípravy vydání v Sixty-Eight Publishers).

34 Spolupráce Oty Rambouska s Mašíny se odvíjela od vydání již zmiňované knihy (VRBECKÝ, František [ŠAROCH, Zdeněk]: *Mrtví nemluví*. Praha, Naše vojsko 1985), kde byly jejich příběhy, s náležitým ideologickým vyzněním, popsány (s. 73–107 a 205–226).

35 Srv. např. Mašín: *České občanství ani za miliony*. Rozhovor Ludka Navary se Ctiradem Mašínem. In: *iDnes* [online], 28.7.2004. Jsou tři kategorie – odboj, odpor a disent. Rozhovor Martina Vadase s Josefem Mašínem. In: *Totalita.cz* [online], 17.3.2011.

36 Srv. např. PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Policisté na popravišti: Příslušníci SNB popravení v Československu z politických nebo kriminálních důvodů v letech 1949–1962*. Cheb, Svět křídel 2013.

37 Srv. Pohraničník, členové KSČ i milicí. Filip navrhl oběti Mašínů na metál. In: *iDnes.cz* [online], 11.9.2011.

v sedmdesátých letech příslušníkům SNB usmrceným členy skupiny bratří Mašínů – Oldřichu Kašíkovi v Chlumci nad Cidlinou a Jaroslavu Honzátkovi v Čelákovících. V médiích se tak znovu podrobně probíraly všechny související podrobnosti, včetně „kádrového profilu“ zaměstnance národního podniku Kovolis Josefa Rošického, „smrtelně zraněného během přepadení vozu převážejícího výplaty. Stranou zájmu ale zůstala nabízející se otázka, proč také této civilní oběti komunistický režim nezřídil připomínku a jaký byl primární účel komemorace příslušníků SNB v letech normalizace.

V Chlumci nad Cidlinou, kde pamětní deska zůstala zachována, přišlo v roce 2011 místní občanské sdružení s iniciativou zřídit v blízkosti nové pamětní místo, jež by doprovodným nápisem neslo objektivizující výklad, konzultovaný s historiky. Ten měl charakterizovat přepadení stanice SNB jako „nezdařilý pokus o získání automatických zbraní pro organizovaný protikomunistický odboj“, při němž došlo „k politováníhodnému usmrcení mladšího strážníka Oldřicha Kašíka“. Jednání o instalaci pomníku rada města zastavila nedoporučujícím stanoviskem.³⁸ V Čelákovících, kde byla deska v roce 1994 sejmuta a uložena do místního muzea, si ji zdejší komunistická organizace zapůjčovala pro výroční pietní akty. Jeden z největších a nejvíce medializovaných se odehrál v roce 2011 a na jeho organizaci – obdobně jako v Babicích – se podílel Klub českého pohraničí. Rozdílný přístup obou měst k normalizačním připomínkám přinesl i odlišnou konsekvenci komemoračních aktivit: v podobě snah o zřízení paralelní „jiné“ paměti, resp. o navrácení té původní. V Čelákovících byla dovedena k úspěchu v září 2016, kdy se pamětní deska strážmistru Honzátkovi z iniciativy KSČM a se souhlasem majitele domu vrátila na původní místo. Desku vyrobenou podle původní předlohy za poměrně hojně účasti odhalil u příležitosti 65. výročí Stanislav Grospič.

V roce 2011 se v Poděbradech objevuje i první připomínka bratří Mašínů. Je pojata jako pozvánka k orientačnímu běhu Poděbrady–Berlín na dětském mechanickém orloji, který plakátovou formou představuje dějiny města. Artefakt vzbudil odmítavé reakce, stejně jako připomínka Milana Paumera odhalená ve městě o rok později, jež vznikla za přispění soukromých (a v anonymitě zůstávajících) donátorů. Pamětní deska třetímu členu skupiny, kterému se v roce 1953 podařilo probít na Západ, zjevně odkazuje na činnost celé skupiny (je uvozena mottem „Z otroctví bez boje není naděje nalézt cestu ke svobodě“), jak ostatně potvrdil její iniciátor, předseda Nadačního fondu Milana Paumera. Komemoraci bratří Mašínů by měl rozšířit Památník tří odbojů, který na vrácené rodinné usedlosti v Lošanech s pomocí veřejné sbírky buduje dcera generála Josefa Mašína Zdena Mašínová.³⁹ Není třeba velké představivosti při předjímání, že i Mašínův statek bude (bez ohledu na jeho finální podobu) předmětem nových emocionálně vyjatých debat pokračující mašínovské diskuse.

Příklad čtvrtý: pražské jaro

Pražské jaro, tedy události let 1968 a 1969, je natolik významným a zároveň jasně vymezeným dějinným fenoménem, že je dost dobře možné sledovat proměny historické paměti vztahující se k tomuto dramatickému období československých dějin. Ze zahraniční perspektivy je bezpochyby rok 1968 vnímán jako nejvýznamnější událost československých moderních dějin a někdy se setkáme až s jistým

38 Srv. CATULUS: *Prezentace pamětní desky. In: Chlumecké listy 10 (2011), s. 24 n.*

39 Srv. www.masinuvstatek.cz.

údivem zahraničních autorů, proč si Češi více neváží tak významné historické události a jejích protagonistů.⁴⁰

Hodnocení roku 1968 se stalo v letech 1990 až 1992 jedním z polí, na němž byla bojována bitva o orientaci československé (anebo spíše už české) politiky, ekonomiky, zahraničních vztahů. Sřet o radikální ekonomickou reformu (rychlá privatizace, „trh bez přívlastků“), o etablování standardního politického systému založeného na politických stranách, o vstup do Severoatlantické aliance a podobně, zápas o orientaci a ovládnutí Občanského fóra a pak i souboj nových, pravicově orientovaných politických stran (Občanské demokratické strany, Občanské demokratické aliance) se středovým Občanským hnutím, v němž působila řada někdejších osmašedesátníků, to vše se mimo jiné stalo konfliktem různých hodnocení roku 1968. Pražské jaro bylo zaujatě vykládáno v lepším případě jako bizarní pokus vylepšit komunismus a prodloužit tak jeho trvání, v horším jako nejasný konflikt mezi frakcemi uvnitř komunistické strany, které neváhaly pro své zájmy uvrhnout do katastrofy celý národ.

Takový názor je jistě třeba chápat jako nadsázku, ale nebyl a není zdaleka ojedinělý. A po pravdě, v leccém podobný názor, který se od pražského jara a jeho mýtu distancoval, tu byl už dříve, dávno před politickými a společenskými konflikty počátku devadesátých let... Jakožto sřet mezi různými frakcemi uvnitř KSČ, které se na nic neohlížely a přivedly do tragédie celou společnost, je pražské jaro nazíráno už v románu *Mirákl*, který Josef Škvorecký napsal na počátku sedmdesátých let. Mnohem sofistikovanější a dodnes inspirativní, ale také velmi kritický pokus o reflexi pražského jara představuje i kniha Petra Pitharta napsaná už v roce 1978.⁴¹

Jestliže takový – řekněme „revizionistický“ – výklad představuje jeden pól debaty, druhý – dejme tomu „apologetický“ – výklad vnímá pražské jaro jako konsekventní, promyšlený pokus o reformu, který měl podporu celé společnosti a který byl sice zmařen cizí vojenskou intervencí, ale od nějž vede víceméně přímá linie k sovětské perestrojce a listopadu 1989.⁴² Problémem obou těchto pohledů (a existují samozřejmě jakési mezivariety) je do značné míry zúžená optika: oba vidí rok 1968 jako jediný děj s jedním smyslem (i když s jinými hodnotícími znaménky), zaostřují svou pozornost na vedoucí grémia KSČ a přijímají iluzi o úplné a jednoznačné jednotě mezi společností a reformním vedením. Taková jednota snad skutečně existovala během několika vypjatých dní po 21. srpnu – ale právě jen těch několik dnů, od podpisu Moskevského protokolu se stávala čím dále více jen klamem. Mnohé důležité události historie roku 1968 pak z takto zúženého obrazu vypadnou. Například právě onen první týden po vpádu cizích armád, týden nenásilného, ale účinného odporu proti intervenci, jež tehdy v srpnu obdivoval svět (stačí se podívat do tehdejších světových médií či hlášení diplomatů z Prahy), je v těchto polemikách skoro neviditelný. Celonárodní vzepětí odporu proti okupaci země a étos s ním spojený přitom bezpochyby patří k významným epizodám našich nejnovějších dějin.

40 Srv. např. PAUER, Jan: *Das Jahr 1968 – der „Prager Frühling“: Erinnerung und Instrumentalisierung*. In: WEBER, Matthias – OLSCHOWSKY, Burkhard – PETRANSKÝ, Ivan – PÓK, Attila – PRZEWOZNIK, Andrzej (eds.): *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven*. München, De Gruyter 2011, s. 313–329.

41 PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990; původně vyšlo v exilu pod pseudonymem Jan Sládeček (Kolín nad Rýnem, Index 1980).

42 Jako příklad tohoto pohledu třeba BENČÍK, Antonín: *Requiem za Pražské jaro*. Třebíč, Tempo 1998 či *Téma Alexander Dubček*. Praha, Křesťanskosociální hnutí 2012. Anebo v poněkud zdrženlivější verzi knihu, jež vznikla jako výsledek práce Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970: *Československo roku 1968, 1-2*. Praha, ÚMV 1993.

Politická aktuálnost sporů o pražské jaro, tak jak ji vyvolal kontext debat o strategiích postkomunistické transformace na počátku devadesátých let, dávno zmizela, česká politika čelí úplně jiným problémům a výzvám. Vášnivé polemiky ohledně pražského jara, často personifikované do podoby sporů o dějinnou roli Alexandra Dubčeka, ovšem pokračují dodnes. Nejčastěji ale už zase na stránkách odborných periodik či během vědeckých konferencí – a to je přece jen jiná podoba diskurzu o minulosti, než jaká nás zajímá v souvislosti s uvažováním o kolektivní paměti.

Příznivou okolností pro to, abychom pamětní místa vztahující se k pražskému jaru učinili předmětem podrobnějšího rozboru a pokusili se na tomto příkladu ukázat, jak pamětní místa reflektují kolektivní paměť (v tomto konkrétním případě na rok 1968 v Československu) anebo jak by ji snad mohla ovlivňovat, je jejich relativně vhodný počet. Nejde o jednotliviny, jejichž význam by se dal libovolně zevšeobecňovat, ale není jich ani nepřehledně mnoho. A dalo by se říci, že tato pamětní místa jako by vyplňovala mezeru, již v paměti na pražské jaro zanechává politický, mediální a intelektuální diskurz. Vztahují se totiž především k těm, kteří v odporu proti srpnové intervenci i nastupující normalizaci nasazovali, riskovali a také ztráceli životy.

První připomínky událostí let 1968 a 1969 vznikaly bezprostředně po 21. srpnu 1968, kdy vytváření improvizovaných pamětních míst na oběti okupace bylo součástí samotného protiokupačního odporu. Pod tlakem nastupujícího normalizačního režimu potom takové připomínky z veřejného prostoru mizely. Památka na srpnové oběti měla být striktně vyhrazena soukromé pietě a i podobu nápisů na hřbitovních náhrobcích se úřady snažily ovlivňovat, tak aby se na nich neobjevovaly údaje o okolnostech úmrtí. Takovým byl třeba případ Miroslava Málka, který zahynul 21. srpna u rozhlasu.⁴³

Obětem intervence armád Varšavské smlouvy je věnováno sedmáct pamětních míst, na nichž je zmíněno celkem třiačtyřicet jmen. Znamená to, že zdaleka ne všechny oběti jsou veřejně připomínány. V období mezi 21. srpnem a 18. říjnem 1968, kdy byla Národním shromážděním ratifikována smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa, zahynulo v souvislosti s okupací celkem sto dvanáct občanů Československa, z nich sedmdesát devět na území dnešní České republiky.⁴⁴ V době nejintenzivnějších protestů proti okupaci, tedy mezi vpádem armád 21. srpna a dnem návratu vedoucích československých politiků z Moskvy 27. srpna, přišlo na území dnešní České republiky o život třiačtyřicet občanů (v obou případech jsou započítána i úmrtí, k nimž došlo později, ale následkem zranění utrpěných v daném období). Valná většina obětí (celkem 41) srpnového týdne je dnes na pamětních místech připomínána.⁴⁵ Naopak z pozdějších

43 Srv. ČÍŽEK, Rudolf: *Ztracené archivy: 21. srpen 1968 v ulicích Prahy*. Praha, *Naše vojsko* 2011, s. 169 n.

44 Srv. BÁRTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968*. Praha, ÚSTR 2008 (autoři dokumentují úmrtí až do konce roku 1968); TOMEK, Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti, 1968–1991*. Cheb, Svět křídel 2015 (autoři dokumentují oběti až do konce pobytu Sovětské armády v Československu, v řadě případů ale předchozí publikaci doplňují i o údaje o obětech z roku 1968).

45 Výjimkou jsou jen Petr Fridrich (zemřel 22. srpna v Ústí n. Labem, srv. BÁRTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 2) a Václav Frydrychovský (zemřel 23. srpna v Jihlavě, srv. *tamtéž*, s. 147).

obětí se připomínají pouze jména dvou obětí zabitých opilým polským vojákem v Jičíně 7. září 1968.⁴⁶ Je tedy zjevné, že ve veřejné paměti rezonují především připomínky aktivního odporu proti intervenci.

Bylo by obtížné odhadovat, proč se některým obětem veřejné připomínky dodnes nedostalo. Alespoň v některých případech je to zřejmě proto, že v momentě instalace pamětního místa nebyla k dispozici přesná dokumentace. To je třeba případ pamětní desky instalované na budově Českého rozhlasu na Vinohradské třídě v Praze. Okolí rozhlasu bylo 21. srpna místem nejprudších srážek mezi protestujícími občany a sovětskými vojáky a také místem největšího počtu obětí. Podle dnes dostupné dokumentace zde přišlo o život šestnáct lidí. Na pamětní desce bylo původně uvedeno patnáct jmen, přičemž jeden z uvedených (Jindřich Krahulec⁴⁷) byl ve skutečnosti zastřelen na jiném místě Prahy a dvě jména (Pavel Albert⁴⁸ a Miroslav Málek⁴⁹) naopak chyběla. Tato jména byla na desku nově upravenou u příležitosti padesátého výročí okupace doplněna, jméno Jindřicha Krahulce ovšem zůstalo i na nové desce. Některá jména naproti tomu figurují na pamětních místech vícekrát. Nejčastěji je připomínána smrt šestnáctiletého Josefa Žemličky, zastřeleného 21. srpna v Brně – celkem třikrát (na místě úmrtí, v rodišti a na společném pomníku brněnských obětí okupace v moravské metropoli). Paradoxní výjimkou je v tomto kontextu případ pamětní desky Františku Novákovi, kterého 27. srpna srazilo sovětské pásové vozidlo. Pomníček, zřízený na místě jeho smrti (Želivec v okrese Praha-východ) ještě v září 1968, přetrval celou dobu normalizace a zmizel v rámci stavebních úprav až po roce 1989.⁵⁰

Srpnovému odporu proti intervenci jsou věnovány i obecné upomínky: například na tehdejší působení rozhlasu (Praha, Plzeň) či na svobodné televizní vysílání (Ještěd). Naproti tomu k vedoucím politickým osobnostem pražského jara se pamětní místa vztahují jen výjimečně.

Vedle několika obecných připomínek pražského jara se pak větší počet pamětních míst týká odporu proti nastupující normalizaci, především činu Jana Palacha. V Palachově případě platí totéž, co bylo řečeno o obětech srpnové intervence: tvorba improvizovaných pamětních míst⁵¹ byla v lednu 1969 integrální součástí nejen celonárodních projevů smutku a piety, ale též znovu vzedmutého odporu proti kompromisům a kapitulacím vedoucích politiků KSČ a státu.⁵² S postupující dobou společenský ohlas na protestní sebeupálení slábl. Platí to pro čin Jana Zajíce v únoru a ještě více pro čin Evžena Plocka v dubnu. Případ Bohumila

46 *Tamtéž*, s. 97–104 a 108.

47 *Tamtéž*, s. 60.

48 *Tamtéž*, s. 59.

49 *Tamtéž*, s. 61.

50 *Tamtéž*, s. 70 n.

51 **Náměstí Krasnoarmějců, kde stojí budova filozofické fakulty, na níž Palach studoval, bylo spontánně přejmenováno na náměstí Jana Palacha, jeho posmrtná maska byla vystavována na několika místech a podobně. Náměstí dostalo jméno Jana Palacha opět 20. prosince 1989. Srv. www.janpalach.cz/cs/default/jan-palach/tradice.**

52 **Srv. např. obrazovou publikaci *Jan Palach 16.–25. 1. 1969: Katalog k výstavě*. Praha, KANT – Pražský dům fotografie 2009.**

Peroutky (upálil se 28. října 1969 ve Vsetíně) zůstal již prakticky bez odezvy.⁵³ Svým způsobem tuto skutečnost reflektuje i klesající počet pamětních míst věnovaných jednotlivým aktérům a zároveň obětem těchto hraničních protestů.

V celém souboru dokumentovaných pamětních míst je Jan Palach jednou z nejčastěji připomínaných historických osobností. Z odstupu desetiletí je jeho čin vnímán především jako čistá oběť či morální memento určené stále lhostejnější společnosti. V kontextu doby byl ale Palachův čin mnohem spíše než morálním gestem pokusem o politický čin, jenž měl přinést konkrétní politické důsledky – totiž adekvátní reakci společnosti. V možnost její aktivizace Jan Palach věřil: „Ledem 1968 začal shora, leden 1969 musí začít zdola,“ napsal v závěru dopisu, jímž vysvětloval svůj čin.⁵⁴ Komemorace jeho činu je tedy mnohem spíše připomínáním odporu než pouhé oběti. Stejně platí i o pamětních místech věnovaných obětem spojeným s potlačováním posledního velkého vzepětí společenského odporu na samém konci pražského jara – protirežimních demonstrací v srpnu 1969.⁵⁵ Z pěti obětí střelby, vedené nejčastěji příslušníky Lidových milicí, jsou připomínány obě brněnské již z počátku 90. let. Pamětní desky Danuši Muzikářové a Stanislavu Valehrachovi, kteří přišli o život 21. srpna 1969,⁵⁶ byly (společně s připomínkami věnovanými obětem invaze v Brně) odhaleny v rámci porevolučního dění v srpnu 1991. Pražské oběti jsou připomínány mnohem později. O jejich pamětní desky se zasloužil v roce 2014 založený spolek Pomníky obětem bezpráví, který tak kompenzuje dlouholetou netečnost pražských komunálních politiků (z jeho iniciativy bylo v roce 2018 odhaleno také několik desek obětem invaze se symbolem černého šeráku). Čtrnáctiletý Bohumil Šiřínek, který zemřel o tři dny později na střelná zranění, jež utrpěl 21. srpna 1969,⁵⁷ je komemorován od roku 2015, pamětní desku dedikovanou dalším dvěma demonstrantům – Vladimíru Krubovi a Františku Kohoutovi, zastřeleným v Praze 20. srpna večer⁵⁸ – odhalili iniciátoři v srpnu 2019.

V každém případě je zjevné, že komemorace událostí let 1968–1969 se z pohledu dokumentovaných pamětních míst vztahuje především k tomu, co v jiných typech paměti do značné míry absentuje: sice k obětem, ale obětem vzešlým z aktivního odporu. Možná že by tento úhel pohledu na pamětní místa vztahující se k pražskému jaru mohl být podepřen ještě faktem, že jednou z nejčastěji připomínaných osobností je zpěvák Karel Kryl. Jeho jméno se na pamětních místech objevuje celkem jedenáctkrát, tedy mnohem častěji než jména všech politiků pražského jara. Písníkář Karel Kryl byl i po své emigraci v roce 1969 vnímán jako ztělesnění mýtu

53 Srv. MAŠLÁŇ, Pavel – PELUNĚK, Lukáš F.: *Vsetínská pochodeň? Poznámky k životopisu Bohumila Peroutky (1926–1969)*. In: *Paměť a dějiny* 4 (2019), s. 80–90.

54 Srv. BLAŽEK, Petr: „Pochodeň č. 1“: *Rekonstrukce činu Jana Palacha*. In: TÝŽ – EICHLER, P. – JAREŠ, J. a kol. *Jan Palach '69*, s. 39–89, zvláště s. 57–60.

55 Srv. TŮMA, Oldřich a kol. (ed.): *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1996; BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, ÚSTR 2012; POVOLNÝ, Daniel a kol.: *Den hanby 1969: 21. srpen 1969 v ulicích českých a moravských měst*. Praha, Mladá fronta 2019.

56 BÁRTA, M. ad.: *Demonstrace*, s. 194–201.

57 *Tamtéž*, s. 151–159 a 162.

58 *Tamtéž*, s. 140 n. a 160–163.

konce šedesátých let a pro mnohé byl právě on symbolem uměleckého a intelektuálního odporu proti okupaci a následným proměnám politické situace. Úsudek, že historická paměť společnosti na pražské jaro zahrnuje vedle paměti na naděje a jejich zmaření také – či možná především – paměť na odpor proti srpnové intervenci a jeho étos a rovněž na nesouhlas s nastupující normalizací, podporuje i skutečnost, nakolik právě tato paměť byla živá ještě koncem osmdesátých let: protesty a demonstrace v letech 1988 a 1989 se odehrávaly nejen na výročí důležitých událostí z let 1968 a 1969, ale i na místech spojených s tímto typem odkazu pražského jara. Vzpomínka na protesty z let 1968–1969 měla ještě tehdy výrazný mobilizační efekt.⁵⁹

Pamětní místa ve středoevropské perspektivě

Polský historik Andrzej Paczkowski zařadil změnu symbolů (spolu s legislativními akty, veřejnou diskusí, výkony historiografie a proměnami veřejného mínění) k základním prvkům zacházení s komunistickou minulostí.⁶⁰ Taková změna symbolů probíhala v Československu opravdu rychle a důkladně. Už v prvním týdnu po 17. listopadu vypínali řidiči pražského metra automatické hlášení názvů stanic, aby místo „Gottwaldova“ mohli říci „Nuselský most“. Gottwaldov se přejmenoval na Zlín už v prosinci 1989. Více než dvě stě místních názvů bylo v Praze pod záštitou Václava Havla změněno jednorázově 1. května 1990. Stejně rychle mizely desítky či stovky pamětních tabulí, soch a dalších veřejných symbolů „starého režimu“ – nebo byly ještě předtím všelijak upravovány, tím jakoby odsvěcovány a na první pohled měněn jejich smysl (například když byly ruce bílé Gottwaldovy sochy v Praze natřeny krvavě rudou barvou).⁶¹ Tato verbální a vizuální dekomunizace veřejného prostoru nevyvolala žádné významnější spory, snad jen v případě, kdy se její obětí staly názvy nebo artefakty, které přímo s komunistickým režimem nesouvisely, jen byly jako symboly tímto režimem využívány – například kauza růžového tanku na pražském Smíchově.⁶²

Oproti tomu v bývalé Německé demokratické republice, resp. ve sjednoceném Německu, se věci neměnily zdaleka tak razantně. Leninova socha zmizela z centra

59 Srv. např. TŮMA, Oldřich: *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1994, s. 25 n. a 30 n.

60 Sympozium pořádaly 19. a 20. října 2001 v Praze společně Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a vídeňský Ústav pro vědy o člověku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*). Srv. KOPEČEK, Michal: *Paměť komunismu v České republice: Zprávy ze sympozia*. In: *Soudobé dějiny* 4 (2001), s. 821–826, zvláště s. 824.

61 Viz HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomněny*. Praha – Litomyšl, Paseka 1996, s. 220 n.; srv. HOJDA, Zdeněk: *Válečné pomníky jako vzpomínková místa v České republice po roce 1989: Lieux de mémoire nebo bojiště vzpomínek*. In: CORNELISSEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiří (eds.): *Diktatura – válka – vyhnání: Kultura vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí nad Labem, Albis International 2007, s. 213–221, zvláště s. 214.

62 Srv. HOJDA, Z. – POKORNÝ, J.: *Pomníky a zapomněny*, s. 224–228.

Berlína až v roce 1992. Socha předválečného vůdce Komunistické strany Německa Ernsta Thälmana stojí v berlínském Prenzlauerbergu dodnes – na rozdíl od pražské sochy Jana Švermy, jež byla po dlouhých debatách nakonec v roce 1999 odstraněna.⁶³ Oba jsou si podobní tím, že zahynuli ještě za války, a s konkrétní podobou komunistického režimu tedy nemohli mít nic společného, oba měli nímbo bojovníků proti fašismu. Zakladatelé NDR Otto Grotewohl a Wilhelm Pieck měli své ulice v centru sjednoceného Berlína až do roku 1993, respektive 1994, kdy se z nich teprve stala (opět) Wilhelmstrasse a Torstrasse. Podobných případů jsou v bývalém východním Německu stovky.⁶⁴ Tato situace dokonce vedla Spolkovou nadaci pro zpracování diktatury SED jakožto centrální německou instituci, jež se zabývá komunistickou minulostí, v létě 2002 k provolání, v němž vyzývala k odstraňování stále existujících pomníků či názvů veřejných prostranství, jež se od doby NDR stále ještě hlásí ke komunistickému režimu či ideologii, a k jejich nahrazování jmény protagonistů a hrdinů protirežimní opozice.⁶⁵ Taková výzva by v Česku byla stěží zapotřebí.

To, že byl český veřejný prostor takto radikálně dekomunizován, o leccem vypovídá, byla to ovšem dekomunizace nejjednodušší a nejsnadnější. Zůstaneme-li u srovnání s Německem, jiné podoby dekomunizace měly naopak v NDR mnohem rezolutnější podobu. Pod vedením občanských výborů obsadili demonstranti počátkem prosince 1989 v Lipsku a v dalších městech krajské či okresní centrály Státní bezpečnosti (Stasi)⁶⁶ a převzali kontrolu nad jejími archivy; 15. ledna 1990 se pak totéž stalo i s celostátním ústředím Stasi v Berlíně-Lichtenbergu.⁶⁷ V někdejších sídlech Stasi v Lipsku i Berlíně dnes fungují muzea této instituce, jež bývala „mečem a štítem“ režimu.⁶⁸ Zato v Československu zůstalo v listopadu a prosinci 1989 jen u návrhů na podobný postup, Státní bezpečnost nakonec až o několik měsíců později likvidoval (a opožděnou kontrolu nad jejími dokumenty převzal) stát. Také žádné podobně velkorysé muzeum věnované historii této smutně proslulé, za režimní represe odpovědné instituce u nás dodnes neexistuje. Srovnání s velkorysou, státem podporovanou sítí muzeí věnovaných nejnovějším dějinám v Polsku je snad lepší ani neprovádět.

Samotný počet pamětních míst na komunistické období dějin je ovšem v českém případě relativně vyšší než v německém. Respektive v absolutních číslech je

63 Srv. HOJDA, Z.: *Válečné pomníky jako vzpomínková místa v České republice po roce 1989, zvláště s. 218.*

64 Srv. např. SÄNGER, Johanna: *Heldenkult und Heimatliebe: Straßen- und Ehrennamen im offiziellen Gedächtnis der DDR. Berlin, Ch. Links 2006*; KNABE, Hubertus: *DDR-Straßennamen: Wie die DDR in der Provinz weiterlebt. In: Spiegel Online, 03.10.2006*; SIEBECK, Cornelia: *Rezension zu: Sängler, Johanna: Heldenkult und Heimatliebe In: H-Soz-Kult [online], 24.04.2007.*

65 *Viz Aufruf im Jahr 2003: Orte des Erinnerns [online].*

66 Srv. RICHTER, Michael: *Die Staatssicherheit im letzten Jahr der DDR. Weimar – Köln/R. – Wien, Böhlau 1996, s. 73–95.*

67 *Tamtéž, s. 153–168.*

68 *Viz Bürgerkomitee Leipzig e.V., Träger der Gedenkstätte Museum in der „Runden Ecke“ mit dem Museum im Stasi-Bunker [online]. Dostupné z: www.runde-ecke-leipzig.de/; Stasimuseum im Haus des Ministeriums für Staatssicherheit [online]. Dostupné z: www.stasimuseum.de/.*

podobný,⁶⁹ bereme-li ale v úvahu větší rozlohu i počet obyvatel, je nepoměr zřejmý. Situace v Německu se také liší výraznou regionální rozrůzněností. Valná většina pamětních míst na období komunismu je koncentrována – vcelku pochopitelně – na území bývalé NDR. Z celkem 613 pamětních míst, jež němečtí historici evidovali ve své publikaci z roku 2007, se jich 492 nachází na území šesti nových spolkových zemí (včetně celého Berlína); pouhých 114 na území jedenácti spolkových zemí, jež tvořily SRN před rokem 1990.⁷⁰ A v bývalém západním Německu je počet pamětních míst vyšší v těch spolkových zemích, jež sousedily s NDR. V těch ostatních je zanedbatelný, ve dvou (Sársko a Bádensko-Würtembersko) nebyly k roku 2007 žádné. I obsahově se pamětní místa v „západních“ spolkových zemích liší: týkají se především rozdělení, resp. opětovného sjednocení Německa, případně někdejší německo-německé hranice. Tematická skladba pamětních míst v bývalém východním Německu je víceméně obdobná situaci u nás.

V České republice se zřizování pamětních míst od samého počátku vyznačovalo velkou dynamikou. Na druhou stranu jistě existují země s mnohem intenzivnější tvorbou pamětních míst. Například v jediném malém okrese na jihu Litvy (Druskininkai) existuje 127 pamětních míst jen na partyzánské protisovětské aktivity, tedy na období pouhých několika let.⁷¹ Na náměstí Solidarity v polském Gdaňsku, v prostoru před někdejším vchodem do Leninovy loděnice, kde dnes sídlí Evropské centrum Solidarity a Muzeum Solidarity, se nacházejí desítky pamětních desek připomínající ikonické události dějin polské protirežimní rezistence v letech 1970 a 1980.

Nepřehlédnutelným aspektem českých pamětních míst na období komunismu je spontánnost jejich vzniku a autenticita iniciátorů. Valnou většinou vznikala nikoli z rozhodnutí centrálních politických orgánů, ale díky aktivitě jednotlivců, příbuzných obětí, historiků, místních aktivistů či spolků, organizací, orgánů místní správy. Důsledkem takového decentralizovaného a spontánního způsobu vzniku pamětních míst je jejich určitá neúplnost a nesystematičnost. Již byla řeč o tom, že například většině obětí srpnové invaze jsou dedikována pamětní místa, některým ale bez nějakého zjevného důvodu nikoli. Stejně je to u obětí demonstrací ze srpna 1969 a také v mnoha jiných obdobných případech. Naproti tomu třeba všech 136 obětí Berlínské zdi je připomínáno jednotným způsobem na centrálním památníku obětí zdi v Bernauer Strasse na někdejší hranici rozděleného Berlína.⁷² Podobné to je i v případě budapeštského Muzea Dům teroru (*Terror Háza Múzeum*), jež věnuje všem 229 obětem kádárovské justice – tedy lidem, kteří byli

69 Srv. KAMINSKY, Anne – GLEINIG, Ruth – IGEL, Oliver (eds.): *Orte des Erinnerns: Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR*. Berlin, Ch. Links 2007. Tato publikace evidovala 613 pamětních míst.

70 Zbýlých sedm jsou tzv. *Grenzwege*, tedy pamětní místa (naučné stezky apod.) umístěná podél někdejší vnitroněmecké hranice.

71 Viz *Get Acquainted with the Paths of Partisan Fights in the Woods of Druskininkai Forest Stewardship*. Druskininku, UAB Baltijoskopija 2013.

72 Viz *Gedenkstätte Berliner Mauer* [online]. Dostupné z: www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/; srv. HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989: Einbiographisches Handbuch*. Berlin, Ch. Links 2009.

odsouzení k smrti a popravení pro účast na povstání v roce 1956 – unifikovanou vzpomínku: jejich jednotně vyvedené pamětní desky jsou instalovány jedna vedle druhé na obvodové fasádě budovy. Dům teroru je muzeem zaměřené na fašistické, ale především komunistické represe a jejich oběti a je vnímán jako národní či státní instituce (alespoň za vlád strany FIDESZ).⁷³

Jak vzpomínáme

Politika ale samozřejmě i v českém případě do světa pamětních míst zasahuje. Pokud ničím jiným, tedy tím, že se stávají místem ceremonií, rituálů, kladení věnců a výročních proslavů.⁷⁴ V těchto chvílích si oficiální účastníci pamětní místa jakoby privatizují a zpravidla také ve svých projevech připomínané události různými způsoby interpretují, reprodukují a aktualizují. Tuto instrumentalizaci politickými reprezentacemi či občanskými iniciativami nejlépe demonstrují konkrétní případy odlišných postojů k minulosti a k její paměti (spory o pomníky) či přisvojování paměti odkazující na určitou celospolečensky sdílenou událost (spory o to, kdo je a kdo naopak není legitimním nositelem této paměti).

K prvním okruhu se řadí např. spory o komemoraci specifických případů ozbrojeného násilí, reprezentovaných a blíže představených v předchozím textu (Pohraniční stráž, Babice, Mašini). U druhého typu máme na mysli zejména politizaci připomínání výročí listopadu 1989, jenž je nejen součástí paměti na konec doby komunismu, ale i kolektivní zkušenosti a širší reflexe polistopadového vývoje. Protesty proti účasti a vystoupení prezidenta Miloše Zemana u „studentského“ pamětního místa na Albertově v roce 2014 či vyhození kytic politiků položených k pamětní desce na Národní třídě v roce 2018 jsou tedy i vyjádřením rozpadu (do určité míry jistě domnělého) celospolečenského konsensu, jenž měl doprovázet – podobně jako po 21. srpnu 1968 – události po 17. listopadu 1989. Takových sporů kolem pamětních míst se odehrávají desítky a na nejrůznějších úrovních, včetně ryze lokálních.

V roce 2019 prezident Zeman již dopředu avizoval, že se veřejných ceremonií k 30. výročí pádu komunistického režimu nezúčastní, a odjel na Slovensko, kde tak učinil – se slovenskou prezidentkou položil květiny k pamětní desce připomínající nedovolenou studentskou demonstraci v Bratislavě 16. listopadu 1989. Zatím v Praze na Letenské pláni se na výzvu iniciativy Milion chviliek pro demokracii sešli opět jeho a především premiérovi odpůrci. Velkorysé občansky pojaté oslavy také rozmnožily soubor pamětních míst o významný počet – více než třicet. Ne všechna byla dedikována přímo listopadovým událostem roku 1989 a jeho odkazu – v Plzni spojovali oslavy s odhalením nových připomínek Miladě Horákové a kardinálu Beranovi, v Brně Danuši Muzikářové zastřelené 21. srpna 1969. V Šumperku iniciovali pamětní desku Věře Čáslavské, která připomíná její „tichý protest“ proti intervenci na olympijských hrách 1968. K étosu revoluce se přihlásili studenti a univerzity a z geografického hlediska zejména regiony – krajská, okresní města a obce. Několik pamětních míst v regionech iniciovala Občanská demokratická strana a soukromí podnikatelé, opakovaně se připomíná vznik místních Občanských fór jako hybatelů revoluce a společenského vývoje do prvních

73 Viz *Terror Háza Múzeum* [online]. Dostupné z: www.terrorhaza.hu.

74 Srv. MASLOWSKI, Nicolas: *Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky*. In: TÝŽ – ŠUBRT, Jiří (eds.): *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha, Karolinum 2014, s. 69–81.

polistopadových voleb. Mnohé odkazy k Václavu Havlovi na nových pamětních místech i společné položení věnců k jeho hrobu zástupci opozičních stran (ODS, KDU-ČSL, STAN a TOP 09) dovršují a stvrzují, že je vnímán a připomínán jako symbol pádu komunismu.

Pamětní místa nejsou *místy paměti* ve smyslu, jak je definoval Pierre Nora; nebo jen tím, že někde – například na pražské Národní třídě – jakoby doplňují a zpřesňují paměťový potenciál místa samotného, tedy místa důležité historické události. Ve smyslu Norova vymezení jsou ale českým symbolickým *místem paměti* „padesátá léta“: toto spojení je jednoznačně vnímáno jako synonymum pro perzekuce, jež komunistický režim především v letech 1948 až 1953, nebo spíše až do roku 1956 v masovém měřítku uplatňoval vůči české (a samozřejmě i slovenské) společnosti. Minimálně od jarních měsíců roku 1968, kdy se téma komunistických represí a zločinů stalo na nějakou dobu leitmotivem mediální debaty a důležitým mobilizačním faktorem v probouzení veřejnosti a kdy byla „padesátá léta“ jedním z nejfrekventovanějších obrátů veřejného a mediálního diskurzu, s sebou nesou tak jednoznačné a silné asociace a konotace, že je nevnímáme ani tak jako časové určení, ale jako součást historické paměti.

Způsob, jakým je připomínají pamětní místa, tomuto hodnocení naprosto odpovídá. Zatímco 60. letům i normalizačnímu dvacetiletí je věnováno několik desítek poměrně rozmanitých připomínek, padesátá léta jsou připomínána nejen násobně vícrát (ve více než 420 případech), ale i mnohem stejnorodějším způsobem. Převážnou většinou se věnuje k obětem perzekucí (popravení, zastřelení na hranicích, věznění či jinak pronásledování), k perzekvovaným organizacím a institucím (církve, skaut, Sokol, Orel) či specifickým skupinám (vojáci, příslušníci druhého odboje, intelektuálové, rolníci), k místům perzekucí (věznice, pracovní tábory), k politickým procesům, zkrátka ke všemu, co připomíná komunistický režim jako režim nespravedlností, pronásledování, zločinů. Tato orientace na zločiny a jejich oběti je ještě zvýrazněna tím, že v mnoha případech jsou vzpomínány společně oběti komunistického režimu a oběti okupace a druhé světové války. I čistě ze statistického hlediska tedy fakt, že padesátým letům je věnována více než polovina pamětních míst, má velkou vypovídací hodnotu a je to okolnost více než příznačná.

Také současný panteon českého vzpomínání na dobu komunismu, do něhož jsme zařadili osobnosti připomínané deseti a více pamětními místy, představuje symboly padesátých let – popravenou političku Miladu Horákovou, umučeného pátera Josefa Toufara a rovněž popraveného generála a představitele druhého odboje Heliodora Píku. Řadí se k nim osobnosti, jejichž odkaz se vztahuje k emblematickým událostem posledních dekád existence režimu: pražskému jaru, odporu proti normalizaci a listopadu 1989 – první „živá pochodeň“ Jan Palach, básník a zpěvák Karel Kryl a disident, aktér a symbol pádu komunistického režimu Václav Havel.